

Ludmiła Zając-Lamparska

Czas jako kryterium opisu oraz mechanizm regulacji funkcjonowania człowieka : problematyka czasu w psychologii

Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa nr 4, 111-124

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Ludmiła ZAJĄC-LAMPARSKA
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

**CZAS JAKO KRYTERIUM OPISU ORAZ MECHANIZM
REGULACJI FUNKCJONOWANIA CZŁOWIEKA –
PROBLEMATYKA CZASU W PSYCHOLOGII**

Wstęp

Problematyka temporalności w psychologii jest na tyle szeroka i zróżnicowana, że wymaga systematyzacji. Jednym z pierwszych, którzy podjęli się tego zadania był Johan Hoornaert.¹ Według niego czas psychologiczny można rozpatrywać w czterech aspektach, którym odpowiadają cztery główne przedmioty badań. Autor wyróżnia:

1. aspekt poznawczy, w ramach którego psychologia zajmuje się dokonywaną przez jednostkę lokalizacją siebie oraz zdarzeń zewnętrznych w czasie;
2. aspekt afektywny, obejmujący problematykę orientacji człowieka w czasie bez posługiwania się instrumentami pomiarowymi, lecz z zastosowaniem „zegara biologicznego” i konkretnych zdarzeń jako punktów odniesienia;
3. aspekt dynamiczny, dotyczący charakteryzującej jednostkę świadomości upływu czasu i zdolności do oceny wielkości interwałów czasowych (przy czym za przedmiot badań przyjmuje się tutaj zazwyczaj interwały krótkie);
4. aspekt behawioralny, któremu odpowiada perspektywa temporalna jako przedmiot zainteresowań i badań psychologicznych, w ramach których analizowana jest ludzka zdolność do umiejscawiania siebie w perspektywie czasowej, tj. na linii przeszłość – teraźniejszość – przyszłość.

Z kolei według popularnego podziału Richarda A. Blocka² na użytek psychologii zazwyczaj stosuje się jeden z trzech sposobów rozumienia czasu psychologicznego:

1. czas jako następstwo;
2. czas jako trwanie;
3. czas jako perspektywa czasowa (temporalna).

Czas jako następstwo oznacza rozumienie czasu jako sekwencji pojawiających się zdarzeń, której porządek nadaje kolejność czasowa. Ujęcie czasu jako trwania jest skoncentrowane na dwóch aspektach czasu, tj. na okresie trwania określonego zdarzenia oraz na interwałach dzielących zdarzenia, które mogły być spostrzegane (rejestrowane) i zapamiętywane przez człowieka. Natomiast czas jako perspektywa temporalna oznacza wymiar przebiegający od przeszłości, poprzez teraźniejszość, ku przyszłości.

Typologia zagadnień związanych z czasem autorstwa Blocka nawiązuje wyraźnie do wyróżnionych przez Paula Fraisse problemów psychologii temporalności: spostrzegania następstwa, spostrzegania trwania oraz orientacji w czasie (1967, za: 1991, s. 243-244).

¹ J. Hoornaert, *Time perspective: Theoretical and Methodological Considerations*, "Psychologica Belgica" 1973, nr 13, s. 265-294

² R.A. Block, *Models of Psychological Time*, (w:) *Cognitive Models of Psychological Time*, ed. R.A. Block, Lawrence Erlbaum Associates Publishers. Hillsdale New Jersey 1990, s. 1-35

Podziały te nie wyczerpują jednak wszystkich możliwości.

Klasyfikacja i charakterystyka obecnych w psychologii podejść do problematyki czasu

Analiza obecności zagadnienia czasu w psychologii pozwala zauważyć istnienie co najmniej dwóch kryteriów różnicujących sposób jego pojmowania:³

1. kryterium zewnętrznego vs wewnętrznego, a co za tym idzie, obiektywnego vs subiektywnego charakteru czasu;
2. kryterium poziomu ogólności analizy czasu: od molekularnego po molarny (od mikro po makro), związane z zainteresowaniem odcinkami czasu o różnej długości.

Kryteria te posłużyły jako narzędzie autorskiej klasyfikacji obecnych w psychologii podejść do problematyki temporalności.

Kryteria te mają swe źródła nie tylko w psychologii, lecz również (w znacznej mierze) w filozofii, czy fizyce.

Dylemat dotyczący obiektywnej vs subiektywnej natury czasu jest od dawna zakorzeniony w myśli filozoficznej. Obiektywne istnienie czasu, porównywalne do istnienia przestrzeni, czy materii, zakłada teoria substancjalna, która pojawiła się jako pierwsza, już w starożytności.⁴ Jej głosicielami byli m.in.: Heraklit z Efezu, Demokryt z Abdery, Platon, Arystoteles, Marek Aureliusz.⁵ Wśród myślicieli średniowiecznych stanowisko obiektywistyczne reprezentował Tomasz z Akwinu, natomiast w nowożytnej filozofii jego zwolennikami byli Francis Bacon, czy Galileusz.⁶ Status obiektywny przypisywał czasowi również Izaak Newton, który twierdził, iż czas jest bytem absolutnym, niezależnym i nie musi być wiązany nawet z faktem istnienia świata. Tak rozumiany czas posiada status bytu transcendentnego.⁷ Pod względem matematycznym stanowi on spójne i jednorodne kontinuum jednowymiarowe.⁸ Taki czas płynie równomiernie, bez odniesienia do czegokolwiek z zewnątrz. Z tego powodu skale pomiarowe czasu pojmowanego zgodnie z fizyką klasyczną mają charakter obiektywny, w tym sensie, że są bezwzględne, porównywalne i dają się sprowadzić do skali wspólnej.⁹

Przeciwnie jest stanowisko subiektywistyczne. Choć pojawiło się ono później, niż obiektywistyczne ujęcie czasu, znajduje swój wyraz już w poglądach Św. Augustyna.¹⁰ W filozofii nowożytnej podejście to reprezentowane jest liczniej, m.in. przez Thomasa Hobbesa, Barucha Spinozę, Johna Locke'a, Gottfrieda

³ L. Zając-Lamparska, *Zakres i znaczenie temporalnej perspektywy bieżących wydarzeń Autorów Siebie*, [praca doktorska], Akademia Bydgoska, Wydział Pedagogiki i Psychologii. Bydgoszcz 2004, [wydruk komputerowy]

⁴ A. Pawelczyńska, *Czas człowieka*, Ossolineum. Wrocław 1986

⁵ Ibidem; B. Ogrodnik, *Ontologia czasu konkretnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. Katowice 1995; K. Polus-Rogalska, *Zrozumieć czas. Zrozumieć przestrzeń. Zrozumieć ruch*, Zakład Poligraficzno-Wydawniczy „Pozkał”. Inowrocław 1999

⁶ B. Ogrodnik, op. cit.; K. Polus-Rogalska, op. cit.

⁷ J.D. Barrow, *Początek wszechświata*, Bertelsmann Media Sp. z o. o. Warszawa 1999

⁸ K. Polus-Rogalska, op. cit.

⁹ K. Polus-Rogalska, op. cit.; J.P. Auffray, *Czasoprzestrzeń*, Książnica. Katowice 2000; J. Trempała, *Modele rozwoju psychicznego. Czas i zmiana*, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej. Bydgoszcz 2000;

Ł.A. Turski, *Czwarty wymiar*, (w:) „Charaktery” 2001, nr 57, s. 18

¹⁰ T. Banaszczyk, *Czas jako kategoria społeczna*, Ossolineum. Wrocław 1981; B. Bajcar, *Wielowymiarowość osobistych koncepcji czasu*, (w:) „Roczniki Psychologiczne” 2000, nr 3, s. 71-93

W. Leibniza i Davida Hume'a.¹¹ Specyfika stanowiska subiektywistycznego w ujmowaniu czasu znajduje pełen i jasny wyraz w poglądach Immanuela Kanta, który odmawia czasowi realności absolutnej i transcendentnej. Według niego czas (tak samo, jak przestrzeń) to dana *a priori* kategoria ludzkiego umysłu. Jej funkcją jest porządkowanie ludzkich spostrzeżeń. W tym ujęciu czas nie bytuje obiektywnie, lecz jest zależny od procesów poznawczych człowieka.¹² Pewnej analogii z filozoficznym subiektywistycznym ujęciem czasu można dopatrywać się w ogólnej teorii względności Alberta Einsteina.¹³

Te dwa przeciwstawne podejścia do czasu zauważa Henri Poincare, i na tej podstawie wyodrębnia on dwa rodzaje czasu jako przedmiotu poznania.¹⁴ Są to czas subiektywny i obiektywny. Ten pierwszy Poincare nazwał czasem fizycznym lub naukowym, natomiast czas subiektywny utożsamił on z czasem psychologicznym. Podział ten okazuje się niezwykle adekwatnym dla psychologicznej problematyki temporalności, co nie oznacza bynajmniej, że ogranicza się ona do tego rodzaju czasu, który filozof określił jako psychologiczny.

Psychologowie zajmują się bowiem obydwoma rodzajami czasu, pozostając jednocześnie świadomymi tego zróżnicowania. Wyraz tego stanowią napotykanne w literaturze rozróżnienia, które, choć operują różną terminologią, mniej lub bardziej wyraźnie nawiązują do dychotomii czasu obiektywnego i subiektywnego.

Powszechne jest w psychologii rozróżnianie czasu ilościowego i jakościowego,¹⁵ z których pierwszy stanowi kategorię obiektywną i mierzalną, drugi natomiast niemierzalną i wybitnie subiektywną.

Pokrewne mu, choć nie tożsame, jest wyodrębnienie czasu obiektywnego i subiektywnego. Czas obiektywny stanowi pochodną następstwa zdarzeń i zmian w zewnętrznej względem jednostki czasoprzestrzeni.¹⁶ Natomiast czas subiektywny, właściwy „czas człowieka”, stanowi wynik wypełniania czasu obiektywnego własnym działaniem i osobistymi treściami.¹⁷

Zbliżony semantycznie jest podział czasu na zewnętrzny i wewnętrzny. Opisując go, Czesław Nosal czas zewnętrzny określa metaforycznie słowami Antoine'a de Saint Exupery'ego jako *klepsydrę przesypującą piasek*,¹⁸ wewnętrzny – jako *żniwiarza, który wiąże snop*.¹⁹ Czas zewnętrzny biegnie równo i monotonnie, będąc wyznaczany przez zegary, kalendarze i inne narzędzia sztucznego temporazu. Czas wewnętrzny natomiast jest czasem znaczącym, w tym sensie, iż ma dla jednostki określoną wartość, dlatego wzbudza określone emocje. Jest to wynikiem jego odniesienia do osobistej biografii człowieka.

¹¹ A. Pawełczyńska, op. cit.; K. Polus-Rogalska, op. cit.; J.P. Auffray, op. cit.; J. Trempała, op. cit.

¹² A. Pawełczyńska, op. cit.; K. Polus-Rogalska, op. cit.

¹³ S.W. Hawking, *Krótką historią czasu*, Zysk i S-ka, Poznań 2000

¹⁴ K. Polus-Rogalska, op. cit.

¹⁵ B. Bajcar, op. cit.

¹⁶ I. Szumielewicz, *O kierunku upływu czasu*, PWN. Warszawa 1964

¹⁷ K. Cackowski, *Osobliwość ludzkiego czasu*, (w:) *Stosunek do czasu w różnych strukturach kulturowych*, red. K. Cackowski, J. Wojczakowski, ANS. Warszawa 1987, s. 97-127

¹⁸ Cz. S. Nosal, *Perspektywa czasu na przełomie epok – szanse i zagrożenia rozwoju osobowości*, (w:) „Roczniki Psychologiczne” 2001, nr 4, s. 165-177, s. 167

¹⁹ Ibidem, s. 167

Również Włodzimierz Pawluczuk,²⁰ zajmując się zagadnieniem uświadamiania sobie czasu, wskazuje na możliwość dwojakiego trybu jego obecności w świadomości. Po pierwsze czas stanowić może parametr, za pomocą którego można opisać świadomość. Oznacza to potraktowanie czasu jako czynnika zewnętrznego i obiektywnego. Czas może występować również w roli przedmiotu świadomości. Mamy wówczas do czynienia ze świadomością czasu *sensu stricte*, której towarzyszy subiektywizm.

W świetle powyższych polaryzacji interesująca jest teza Alfreda N. Whiteheada, który zakłada, iż wszystko, co człowiek przeżywa, ma jednocześnie biegun fizyczny i umysłowy. Powoduje to występowanie dwojakiego rodzaju doświadczeń, które jednak nie pozostają izolowane, lecz zostają skoordynowane w osobistej koncepcji czasu.²¹ W perspektywie tych założeń czas psychologiczny nie musiałby, jak chciał Poincare, pozostawać antonimem czasu fizycznego, lecz „wchłaniać” go, tj. opierać się na nim, jednocześnie go modyfikując i nadając mu wymiar subiektywny. Słuszną bowiem wydają się interpretacja Beaty Bajcar,²² w myśl której czas w ujęciu Whiteheada ma charakter subiektywny. Tłumaczyć to można w ten sposób, iż zestrojenie obiektywnych i subiektywnych, zewnętrznych i wewnętrznych aspektów czasu nie pozwoli na ponowną jego obiektywizację. Obecność elementów subiektywnych w czasie obiektywnym czyni zeń nieodwołalnie kategorię subiektywną. Założenia Whiteheada wskazują jednak, że dwoista natura czasu, jako przedmiotu dociekań psychologicznych, nie zawsze musi być antagonistyczna, a potraktowana jako komplementarna może dać zespolić się w całość.

O czasie w perspektywie psychologicznej można również mówić przyjmując różny poziom ogólności: od molekularnego po molarny. Pociąga to za sobą zainteresowanie przedziałami czasu o różnej długości.

Hierarchia poziomów temporalnych została usystematyzowana przez Juliusa T. Frasera.²³ Wyróżnia on pięć poziomów, z których każdy jest określany przez bardziej złożone własności czasu. Są to:

1. atemporalność (równoczesność zjawisk, zdarzeń);
2. prototemporalność (porządek i następstwo czasowe);
3. eotemporalność (trwanie i częstość);
4. biotemporalność (pojawia się podział skali czasu na przeszłość, teraźniejszość i przyszłość);
5. nootemporalność (świadomość czasu i znaczenie mu przypisywane).

Do klasyfikacji tej odwołuje się Nosal,²⁴ wprowadzając własny trójpodział poziomów ogólności czasu w psychologii. Najbardziej szczegółowy poziom dotyczy czasu neurobiologicznego. W jego ramach przedmiotem zainteresowania jest tzw. *partytura temporalna*²⁵ procesów zachodzących w mózgu i w organizmie oraz

²⁰ W. Pawluczuk, *Czas w różnych systemach aktywności ludzkiej*, (w:) *Stosunek do czasu w różnych strukturach kulturowych*, red. K. Cackowski, J. Wojczakowski, ANS, Warszawa 1987, s. 29-56

²¹ B. Bajcar, op. cit.

²² Ibidem

²³ Ibidem

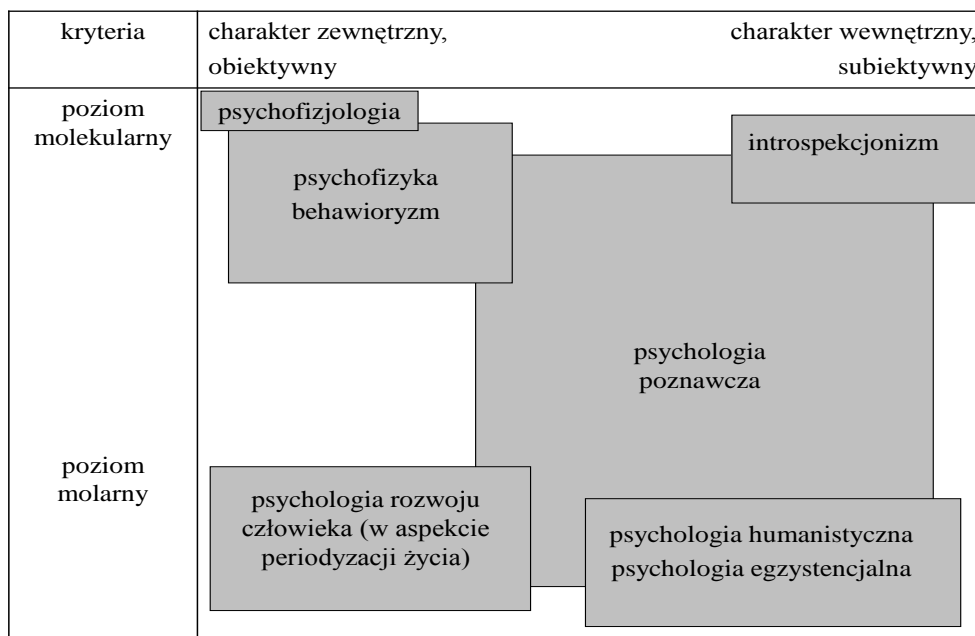
²⁴ Cz. Nosal, B. Bajcar, *Czas psychologiczny: wymiary, struktura, konsekwencje*, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa 2004

²⁵ Cz. Nosal, *Czas jako wymiar regulacji zachowania. Problemy psychologii temporalnej*, (w:) *O różnych sposobach uprawiania psychologii*, red. J. Brzeziński, S. Kowalik, Wydawnictwo UAM, Poznań 2000, s. 106-130, s. 108

mechanizmy biotemporalności i prototemporalności. Pośrednią pozycję zajmuje poziom psychofizyczny. Obejmuje on dokonywaną przez jednostkę ocenę upływu czasu, długości interwałów czasowych, stosunki pomiędzy nimi itp. Charakterystyczne dla tego poziomu wzorce zachowań zazwyczaj zamykają się w dość wąskich przedziałach czasowych. Najbardziej globalny poziom analizy temporalności dotyczy czasu egzystencjalnego. Funkcjonowanie jednostki rozpatrywane jest tu w szerokiej perspektywie czasowej, najczęściej obejmującej całokształt ludzkiego życia, zaś przedmiotem analizy są zachowania molekularne. Istotne dla problematyki czasu egzystencjalnego jest ulokowanie jednostki na kontinuum przeszłość-teraźniejszość-przyszłość oraz jej ustosunkowanie do poszczególnych wymiarów czasu, ponadto nabyte doświadczenia, posiadane plany i cele i ich wpływ na działalność człowieka, a także kulturowy kontekst czasu i sztuczny temporaż (zegary, kalendarze itp.).

Na podstawie dwóch przedstawionych kryteriów można dokonać uporządkowania obecnych w psychologii podejść do czasu. Kryteria te mają charakter ortogonalny, stąd każde stanowisko wobec czasu można rozpatrywać posługując się nimi jednocześnie. Rezultaty ich do zastosowania obrazuje Rysunek 1.

Rysunek nr 1: Sposoby ujmowania czasu w psychologii

Źródło: opracowanie własne

Współcześnie problematyka czasu najsilniej rozwija się w paradygmatach: psychofizjologicznym, psychofizycznym, poznawczym, egzystencjalnym oraz rozwojowym.²⁶

W ramach każdego z ujęć czasu podejmowane są inne problemy i badania. Każde też dostarcza innych informacji na temat temporalności.

Psychofizjologia zajmuje się czasem na poziomie wybitnie molekularnym. Badacze tego nurtu próbują wykryć określone prawidłowości temporalne w przebiegu procesów fizjologicznych, przede wszystkim nerwowych, choć nie tylko. Odbywa się to w ramach poszukiwań tzw. wewnętrznych zegarów (*internal clock*), swoistych *organów czasu*,²⁷ które mogłyby zostać uznane za bazowe narzędzie, umożliwiające człowiekowi orientowanie się w czasie bez pomocy zewnętrznych jego miar (zegarów, kalendarzy). Uzasadnienie dla takich poszukiwań stanowi obserwowalna na wielu poziomach funkcjonowania organizmu ludzkiego „rytmiczność”. Już Iwan Pawłow zauważył, iż w organizmie człowieka jest wiele zjawisk okresowych, mogących pełnić rolę temporalnych punktów odniesienia, dzięki temu, że *każdy stan narządu może dawać odbicie w korze mózgowej*.²⁸ Jednak kwestia lokalizacji tego rodzaju zegara pozostaje wciąż nierozstrzygnięta. Może on sytuować się na poziomie komórkowym – w cyklu energetycznym mitochondriów, lub na poziomie funkcjonowania całego mózgu – w przebiegu fal mózgowych alfa i ich oscylacji pomiędzy 8-12 Hz.²⁹ Znaczenie mogą mieć także inne, występujące lokalnie, rytmy o wysokiej częstotliwości.³⁰

Biorąc pod uwagę cel psychofizjologów, jakim jest poszukiwanie wewnętrznego, „organicznego” zegara, można by poddać w wątpliwość zewnętrzny charakter czasu w tym ujęciu. Jednak jest to niewątpliwie czas – parametr, poddający się pomiarowi. Będąc zlokalizowanym w strukturze organizmu człowieka, jest on jednocześnie niespecyficzny jednostkowo, wręcz przeciwnie – wspólny wszystkim ludziom. Choć nawet na tym poziomie doszukać się można różnic indywidualnych, związanych np. z cyklem dobowym.³¹

Badania nad temporalnością prowadzone w ramach psychofizjologii są ściśle powiązane z badaniami psychofizyków, ponieważ zjawiska zachodzące na poziomie neurobiologicznym manifestują się na poziomie psychofizycznym,³² w ocenach upływu czasu, następstwa czasowego stymulacji, długości interwałów itd.³³ Przedmiotem zainteresowania w tym podejściu są bowiem, by posłużyć się podziałem Blocka,³⁴ czas jako następstwo i czas jako trwanie, a dokładniej sposób,

²⁶ Por. Cz. Nosal, B. Bajcar, op. cit.; J. Trempała, op. cit.

²⁷ Por. Cz. Nosal, op. cit.; Cz. Nosal, B. Bajcar, op. cit.

²⁸ S. Kowalik, *Temporalne uwarunkowania jakości życia*, (w:) *Psychologiczne i pedagogiczne uwarunkowania jakości życia*, red. A. Bańka, R. Derbis, Wydawnictwo UAM – Wydawnictwo WSP w Częstochowie. Poznań-Częstochowa 1994, s. 41-52, s. 47

²⁹ K. Pribram, *The languages of the brain*, Prentice-Hall. New York 1971; Cz. Nosal, op. cit.

³⁰ E. Pöpel, *The brain's way to create „nowness”*, (w:) *Time, temporality, now. Experiencing time and concepts of time in an interdisciplinary perspective*, ed. H. Atmanspacher, E. Ruhnau, Springer. Berlin 1997, s. 107-120

³¹ W. Ciarkowska, *Czy procesy poznawcze wykazują rytmiczne zmiany związane z porą dnia*, (w:) „Psychologia – Etologia – Genetyka” 2000, nr 2, s. 19-52

³² Psychofizycy również często przyjmują tezę o istnieniu wewnętrznych zegarów, będących podstawą ludzkiej percepcji czasowości

³³ J.A. Michon, *Implicit and Explicit Representations of Time*, (w:) *Cognitive Models of Psychological Time*, ed. R.A. Block, Lawrence Erlbaum Associates Publishers. Hillsdale New Jersey 1990, s. 37-58

³⁴ R.A. Block, op. cit.

w jaki człowiek postrzega następstwo czasowe oraz trwanie interwałów. Oznacza to badanie czasu pojawiającego się w ludzkiej świadomości, a konkretnie w tym jej wariancie, który określić można jako świadomość percepcyjna.³⁵ Percepcyjne uświadamianie sobie czasu oznacza traktowanie go jako elementu otoczenia. Czas stanowi tu pewien szczególny rodzaj stymulacji, co nadaje mu charakter zewnętrzny i obiektywny. Psychofizyków interesuje orientacja jednostki w czasie zewnętrznym, zaś dla wszystkich odstępstw w tej orientacji od obiektywnych parametrów temporalnych badacze tego nurtu starają się ustalić determinanty.

W ramach podejścia psychofizycznego ustalono przede wszystkim, co stanowi „bodziec temporalny”, który podlega bezpośredniej percepcji i umożliwia tym samym pośrednią percepcję czasu.³⁶ Jest nim interwał, jaki upływa pomiędzy dwoma sygnałami, bodźcami, zdarzeniami itp.³⁷ Dodatkowo interwał ten, by pełnić rolę bodźca temporalnego, musi mieć odpowiednio szeroki zakres, mianowicie musi on być dłuższy, niż 44 milisekundy. W przypadku krótszego interwału dwa występujące po sobie sygnały zostaną odebrane jako jednoczesne. Towarzyszy temu odczucie, iż każdy z nich powstał w innym miejscu, co sugeruje zmianę różnicowania czasowego na przestrzenne.³⁸

Badaczy interesowało również jak długi może być odcinek czasu, by człowiek odczuł go jako temporalną jedność. Stąd wyłoniły się koncepcje psychologicznego momentu, czy psychologicznej terażniejszości.³⁹ Moment psychologiczny oznacza najmniejszy element psychicznego doświadczenia, wyjaśnianego czasem.⁴⁰ Próbowano wiązać go z rytmem fal alfa, lecz okazało się, iż jego oszacowania są różne w zależności od parametrów eksponowanych bodźców, co zaprzecza kluczowej roli fal mózgowych.⁴¹ Przy czym zaobserwowano, iż niekoherencja w zakresie uzyskiwanych wyników jest tym większa, im szersze są interwały brane pod uwagę. W przedziale 0,2-2 sekund oceny trwania czasu są w miarę zgodne z prawem Webera, natomiast powyżej 2 sekund odchylenia stają się coraz znaczniejsze.⁴² W przypadku badań dotyczących czasu ujmowanego molarnie, tj. w perspektywie życia jednostki, uzyskiwane wyniki bywały wręcz przeciwne względem ustaleń psychofizyków. Dla przykładu w badaniach Janusza Trempały i Magdaleny Kuich⁴³ okazało się, że im więcej zdarzeń wypełnia przeszłość, tym badani postrzegają ją jako krótszą, niedoszacowując swój wiek życia.

³⁵ D.M. Armstrong, *Czym jest świadomość*, (w:) „Studia Psychologiczne” 1989, nr 37, s. 5-16.; por. A. Błachnio, M. Kosiol, L. Zając-Lamparska, *Świadomość czasu a osobowość w świetle koncepcji osobowości Kazimierza Obuchowskiego*, (w:) *O świadomości. Wybrane zagadnienia*, red. M. Wójtowicz-Dacka, L. Zając-Lamparska, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego. Bydgoszcz 2007, s. 173-186

³⁶ Odnotowania wymaga fakt, że czas nie może być przedmiotem percepcji bezpośredniej w tym rozumieniu, w jakim jest nim np. przestrzeń

³⁷ Cz. Nosal, op. cit., J. Trempała, op. cit.

³⁸ S. Kowalik, op. cit.

³⁹ D. Zakay, *The Evasive Art of Subjective Time Measurement: Some Methodological Dilemmas*, (w:) *Cognitive Models of Psychological Time*, ed. R.A. Block, Lawrence Erlbaum Associates Publishers. Hillsdale New Jersey 1990, s. 59-84; P. Fraisse, *Percepcja i ocean czasu*, (w:) *Zarys psychologii eksperymentalnej*, red. P. Fraisse, J. Piaget, PWN. Warszawa 1991, s. 243-283

⁴⁰ Por. R.A. Block, op. cit.; J. Trempała, op. cit.

⁴¹ R.A. Block, op. cit., P. Fraisse, op. cit.

⁴² Cz. Nosal, op. cit.

⁴³ M. Kuich, J. Trempała, *Organizacja temporalna doświadczeń życiowych i poziom rozwoju operacji umysłowych*, (w:) *Rozwijający się człowiek w zmieniającym się świecie*, red. J. Trempała, Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy. Bydgoszcz 1995, s. 407-415

Zjawiska te można interpretować w ten sposób, iż zmienne temporalne (szczególnie w odniesieniu do długich interwałów) mają charakter bardziej poznawczy, niż sensoryczny.⁴⁴

Biegunowo odmienne od modeli psychofizjologicznego i psychofizycznego badań nad temporalnością (co obrazowo prezentuje Rysunek nr 1) jest jej ujęcie egzystencjalne. Czas jest tu traktowany jako *czas życiowy*.⁴⁵ Fenomen czasu nie jest w tym rozumieniu czymś, czym można manipulować, lub co można kontrolować. Jest on natomiast tym, co człowiek obejmuje myślą.⁴⁶ Przedmiotem zainteresowania podejścia egzystencjalnego do czasu jest głównie charakter, jaki przybiera ludzkie bytowanie w czasie w różnych stanach psychicznych i sytuacjach. Różnice dotyczą tu stopnia „otwartości” na poszczególne wymiary czasu. Przegląd badań na ten temat prezentuje Dariusz Śleszyński.⁴⁷ Ustalono przykładowo, że w stanie depresji następuje koncentracja na przeszłości, kosztem czasu teraźniejszego i przyszłego. Do zafiksowania na czasie przeszłym dochodzi odczuwanie teraźniejszości jako monotonnej, ponieważ przemijanie czasu nie wnosi nic nowego do życia jednostki. Przyjęto także, iż o pozytywnej vs negatywnej relacji jednostki do czasu decyduje dokonanie właściwego wyboru aktywności, mającej ów czas wypełnić. Ponieważ czas w ujęciu egzystencjalnym jest zawsze czasem *po coś*,⁴⁸ tj. czasem na to, aby coś zrobić lub czegoś zaniechać, stąd decyzji o podjęciu jednej aktywności⁴⁹ a rezygnacji z innej towarzyszy często poczucie poniesienia straty, które rzutuje na ustosunkowanie człowieka do czasu. Przy czym o tym, jaka aktywność zapewni poczucie sensownego wypełnienia czasu decyduje swoistość każdej jednostki, co dowodzi subiektywistycznego ujmowania czasu przez psychologów nurtu egzystencjalnego. W ramach podejścia egzystencjalnego mniej istotne jest ustalenie ogólnych prawidłowości, a bardziej skupienie się na swoistości jednostki. Stąd brak dążności w ramach tego podejścia, do formułowania zasad i praw, oraz do przeprowadzania szeroko zakrojonych badań ilościowych. Metodami dominującymi w podejściu egzystencjalnym są metody narracyjne.⁵⁰ Pozwalają one odkrywać zindywidualizowane i subiektywne znaczenie czasu dla konkretnej jednostki o określonej swoistości. Dla metod narracyjnych znamienne jest odwoływanie się do kontekstu całości życia, co wskazuje na założenie o integralności perspektywy czasowej, obecne w egzystencjalnym ujęciu temporalności.⁵¹ Metody takie tworzyli

⁴⁴ Z resztą w ramach podejścia poznawczego do problematyki czasu psychologicznego również podejmuje się zagadnienie oceny szerokości interwałów temporalnych, lecz z zastosowaniem odmiennych mechanizmów wyjaśniania obserwowanych w tym zakresie prawidłowości, o czym mowa będzie później

⁴⁵ D. Śleszyński, *Czasowość w podmiotowej strukturze Ja*, (w:) *Wędrownka doświadczenia: podejście fenomenologiczne i egzystencjalne*, red. D. Śleszyński, Trans Humana, Białystok 1998, s. 41-51

⁴⁶ Ibidem

⁴⁷ Ibidem

⁴⁸ G. Lindzey, C.S. Hall, *Teorie osobowości*, PWN, Warszawa 1998

⁴⁹ Przy czym chodzi o aktywność życiową, nie zaś jednorazowe czynności

⁵⁰ U. Tokarska, *W poszukiwaniu jedności i celu. Wybrane techniki narracyjne*, (w:) *Wybrane zagadnienia z psychologii osobowości*, red. A. Gałdowa, Wydawnictwo UJ, Kraków 1999, s. 169-204; W. Błaszczak, P. Oleś, *Badanie zmian w systemie znaczeń osobistych metodą konfrontacji z sobą*, (w:) *Człowiek wobec zmiany. Rozważania psychologiczne*, red. D. Kubacka-Jasiecka, Wydawnictwo UJ, Kraków 2002, s. 53-66; *Badania narracyjne w psychologii*, red. nauk. M. Straś-Romanowska, B. Bartosz, M. Żurko, Eneteia Wydawnictwo, Warszawa 2010

⁵¹ U. Tokarska, op. cit.

i posługiwali się nimi m.in. Sam Keen, Don P. McAdams, Lawrence Elsbree, Hubert Hermans, Northrop Frye, czy James W. Fowler.⁵² S. Keen twierdzi, iż podstawą tożsamości, jako poczucia bycia tą samą osobą pomimo zachodzenia zmian, jest uchwycenie relacji pomiędzy świadomością teraźniejszości, pamięcią przeszłości i antycypacją przyszłości. Dlatego też „podróż w mnie”, metoda stworzona przez tego autora, dokonuje się m.in. w wymiarze czasowym.⁵³ Z kolei D. P. McAdams w opowiadaniu „historii życia” widzi możliwość powiązania ze sobą przeszłości, teraźniejszości i przyszłości, co wprowadzić ma w życie opowiadającą jedność i celowość.⁵⁴

Podkreślić warto, że już pierwsi czołowi psychologowie egzystencjalni, jak Medard Boss czy Ludwig Binswanger, czynili wymiar temporalny integralnym wymiarem ludzkiej egzystencji. Dlatego bytowanie w czasie uznawali za skorelowane z całokształtem życia psychicznego jednostki.⁵⁵ Z tego powodu często metody biograficzne często funkcjonują jednocześnie jako metody terapeutyczne.⁵⁶

Jeśli odwołać się do przeprowadzonej kategoryzacji ujęć czasu w psychologii, pomiędzy nurtami psychofizjologicznym i psychofizycznym a nurtem egzystencjalnym, sytuuje się podejście poznawcze. Zajmując pozycję pośrednią podejście to eksploruje jednocześnie pewne obszary psychofizycznej i egzystencjalnej problematyki temporalności. Poznawcza psychologia czasu przedmiotem swoich zainteresowań czyni zarówno problemy bliskie psychofizykom, jak i zagadnienia z obszaru psychologii egzystencjalnej, zajmując się przez to czasem na różnych poziomach ogólności (poza neurobiologicznym) i o różnej lokalizacji na kontinuum obiektywności (zewnętrzności) – subiektywności (wewnętrzności).

W ramach problematyki wspólnej z nurtem psychofizycznym wyróżnikiem ujęcia poznawczego jest uwzględnianie kognitywnego charakteru zmiennych temporalnych. Koncepcję zegarów biologicznych zajmuje tu koncepcja zegarów poznawczych, w ramach której czas traktowany jest jako *czysty proces poznawczy*.⁵⁷ Percepcja czasu nie zależy w tym ujęciu od żadnego „obiektywnego” zegara, lecz od ilości przetwarzanych informacji, czy ilości, specyfiki i znaczenia zdarzeń, jakie wypełniają dany interwał czasowy (tamże). Czas jest tu więc nie tylko funkcją percepcji czy zapamiętywania jego upływu lub trwania. Jest on raczej abstrakcyjnym produktem działania umysłu ludzkiego. To samo wynika z założenia o interakcji kodów temporalnych z innymi rodzajami kodów i włączaniu ich w złożone sieci poznawcze. Szczegółowo opisywał ten problem William K. Estes,⁵⁸ który podkreślał, że zarówno kodowanie, jak i dekodowanie informacji temporalnej dokonuje się w ścisłym związku z informacją semantyczną. Istotne jest, iż kotwicznie informacji o czasie w ogólniejszych kategoriach semantycznych nasila

⁵² Ibidem

⁵³ Ibidem

⁵⁴ Ibidem

⁵⁵ G. Lindzey, C.S. Hall, op. cit.

⁵⁶ Por. E. Tarkowska, *Czas w życiu Polaków*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 1992

⁵⁷ J. Trempała, op. cit., s. 163

⁵⁸ W.K. Estes, *Memory for temporal information*, (w:) *Time, mind, and behavior*, (ed.) J.A. Michon, J.L. Jackson, Springer Verlag, Berlin 1985, s. 151-168

się wraz ze wzrostem szerokości interwału, co potwierdza prawidłowość zaobserwowaną przez psychofizyków.⁵⁹ Oznacza to, iż ocena krótkich i długich interwałów bazuje opiera się o inne mechanizmy.⁶⁰

Założenie o powiązaniu informacji temporalnej z innymi rodzajami informacji znajduje odzwierciedlenie w, proponowanych w ramach ujęcia poznawczego, modelach przetwarzania informacji o czasie, wyjaśniających problemy, jakie od dawna podejmują także psychofizycy, np. w jaki sposób człowiek ocenia trwanie czasu, porównuje jego odcinki itd.

I tak np. Robert E. Ornstein zakładał, iż proces szacowania długości trwania zdarzenia, czy zjawiska zależy od zakresu pamięci, a dokładnie od rozmiaru magazynowania.⁶¹ Im większy „obszar” pamięci zajmuje dane zdarzenie, tym oceniane jest jako dłuższe.⁶² Według innych wczesnych badań ocena długości interwału zależy od czasu przetwarzania informacji.⁶³ W przetwarzaniu tym biorą udział dwa rodzaje informacji temporalnej: bezpośrednio kodowana, gdzie dominującą rolę pełnią bezpośrednio wskaźniki temporalne, oraz zapamiętana informacja o porządku temporalnym, w ramach której istotne są semantycznie – logiczne aspekty sygnałów i zdarzeń.⁶⁴ Jeszcze inaczej sądzi Douglas Poynter, uzależniając oceny długości trwania interwałów od percepcji zmian, segmentujących ciągłość zdarzeń. Estymację trwania autor ten opisuje jako proces zapamiętywania segmentów doświadczenia, rozdzielanych zdarzeniami (zewnętrznymi i organizmicznymi). Według Poyntera ocena długości trwania odcinków czasu stanowi funkcję liczby spostrzeganych zdarzeń, ich ciągłości oraz ich zapamiętywalności.⁶⁵

Powyższe modele poznawcze percepcji czasu dotyczą raczej krótkich jego odcinków, uświadamianych percepcyjnie,⁶⁶ co zbliża je do nurtu psychofizycznego w badaniach nad czasem. Jednak w ramach ujęcia poznawczego czas rozpatrywany jest również na poziomie najbardziej ogólnym, tj. jako czas życia człowieka (tzw. czas egzystencjalny) oraz z uwzględnieniem aspektu subiektywności.

Istnieją liczne badania prowadzone w nurcie poznawczym, a odnoszące się do tak rozumianego czasu. Ich problematyka obejmuje zazwyczaj następujące zagadnienia: perspektywę temporalną, orientację temporalną, postawy temporalne

⁵⁹ Z tego powodu tylko przy interwałach bardzo krótkich była możliwa pełna zgodność badanych zjawisk z założeniami praw psychofizycznych

⁶⁰ Por. D. Zakay, op. cit.

⁶¹ R.E. Ornstein, *Time, experience, and behavior*. Iliffe. London 1969

⁶² Por. P. Fraisse, op. cit.; D. Zakay, op. cit.; J. Trempała, op. cit.

⁶³ E.A.C. Thomas, W.B. Weaver, *Cognitive processing and time perception*, (w:) "Perception and Psychophysics" 1975, nr 17, s. 363-367

⁶⁴ Ibidem

⁶⁵ D. Poynter, *Judging the Duration of Time Intervals: a Process of Remembering Segments of Experience*, w: *Time and Human Cognition. A Life-Span Perspective*, ed. I. Levin, D. Zakay, Elsevier Science Publishers B.V. Amsterdam 1989, s. 305-331

⁶⁶ Choć model Poyntera można odnosić również do interwałów szerokich. Model ten uwzględnia także aspekt subiektywności, czyniąc zapamiętywalność zdarzeń kryterium współdecydującym o ocenie trwania danego odcinka czasu. Zapamiętywalność może bowiem stanowić funkcję specyfiki samego zdarzenia, jako stymulacji, lecz również może zależeć od jego subiektywnego znaczenia dla jednostki

i osobiste koncepcje czasu.⁶⁷ Kategorii analizowanych w ramach poznawczego podejścia jest z pewnością więcej, wymienione należą jednak do najczęściej spotykanych.

Perspektywa temporalna stanowi kategorię najszerszą i oznacza kognitywną reprezentację wymiaru, przebiegającego od przeszłości ku przyszłości, na którym jednostka lokuje osobiste wydarzenia i przeżycia.⁶⁸ Pojęcie perspektywy temporalnej już w 1939 roku wprowadził do psychologii L. Frank.⁶⁹ Sposób rozumienia perspektywy temporalnej ma wyraźnie poznawczy charakter, jest ona bowiem pojmowana jako rodzaj poznawczej reprezentacji informacji, zorganizowanych według kryterium czasu. Do rudymentalnych cech tak rozumianej perspektywy temporalnej należą:

- 1) jej linearny charakter, wyznaczany przez trzy główne wymiary: przeszłość, teraźniejszość i przyszłość i wzmacniany przez opatrzenie jej tzw. „strzałką czasu”;
- 2) brak dokładnego odzwierciedlenia rzeczywistej chronologii zdarzeń i przeżyć jednostki w jej perspektywie temporalnej, wyrażający subiektywny i jakościowy charakter perspektywy temporalnej;
- 3) zachodzenie interakcji kodów temporalnych z innymi rodzajami kodów, dzięki wzajemnemu przenikaniu się temporalnego kryterium organizacji informacji z innego rodzaju kryteriami.⁷⁰

Kolejny termin – orientacja temporalna, jak podają Thomas J. Cottle i Stephen L. Klineberg, odnosi się do preferowanego przez jednostkę ukierunkowania temporalnego jej aktywności behawioralnej i psychicznej.⁷¹

Z kolei pod pojęciem osobistej koncepcji czasu kryją się natomiast, funkcjonujące na poziomie poznawczym, jednostkowe przekonania co do istoty i natury czasu.⁷² Niekiedy osobista koncepcja czasu utożsamiana bywa z postawami temporalnymi, czyli postawami jednostki wobec czasu jako takiego, lub wobec jego wymiarów: przeszłości, teraźniejszości i przyszłości.⁷³ Różnicę pomiędzy tymi dwoma konstruktami wyznacza wyraźnie ewaluacyjny charakter postaw, będący tylko możliwym, lecz nie integralnym elementem osobistych koncepcji czasu.

Nie sposób wymienić wszystkich metod badawczych (od graficznych, po kwestionariuszowe),⁷⁴ stosowanych w ujęciu poznawczym, ani też w sposób wyczerpujący zaprezentować stan badań. Przeglądu badań dotyczących orientacji

⁶⁷ *Osobowość – orientacja temporalna – ustosunkowanie do zmian*, red. nauk. W. Łukaszewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. Wrocław 1983; H. Liberska, *Perspektywy czasowe młodzieży w Polsce*, (w:) „Kwartalnik Polskiej Psychologii Rozwojowej” 1993, nr 2, s. 39-58.; Cz. Nosal i B. Bajcar, op. cit.; J. Trempała, op. cit.

⁶⁸ W. Łukaszewski, *Szanse rozwoju osobowości*, Wydawnictwo „Książka i Wiedza”. Warszawa 1984

⁶⁹ L. Frank, *Time Perspectives*, (w:) “Journal of Social Philosophy” 1939, nr 4, s. 293-312

⁷⁰ L. Zając-Lamparska, *Specyfika perspektywy temporalnej w okresie wczesnej i późnej dorosłości*, (w:) *Z zagadnień psychologii rozwoju człowieka. Tom III.*, red. E. Rydz, D. Musiał, Towarzystwo Naukowe KUL JPIL. Lublin 2011, s. 155-176

⁷¹ E. Tarkowska, *Czas w społeczeństwie. Problemy, tradycje, kierunki badań*, Ossolineum. Wrocław 1987

⁷² B. Bajcar, op. cit.

⁷³ Cz. Nosal, op. cit., Cz. Nosal, B. Bajcar, op. cit.

⁷⁴ Por. W. Łukaszewski, *Orientacja temporalna jako jeden z aspektów osobowości*, (w:) *Osobowość – orientacja temporalna – ustosunkowanie do zmian*, red. W. Łukaszewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. Wrocław 1983, s. 5-39

temporalnej dokonał Wiesław Łukaszewski. Na podstawie syntezy dokonanej przez autora stwierdzić można po pierwsze znaczne zróżnicowanie podejmowanych problemów (od różnic międzykulturowych w zakresie orientacji temporalnej, poprzez jej związek z wybranymi zmiennymi demograficznymi, po współzależność z właściwościami osobowościowymi), a ponadto częstą niekoherencję uzyskiwanych rezultatów. Przykładem znacznych rozbieżności wyników dostarczają badania łączące orientację temporalną z płcią lub wiekiem. Badano również związek orientacji temporalnej z potrzebą osiągnięć, lękiem, osobowością dogmatyczną, ilorazem inteligencji, a także innymi aspektami czasu psychologicznego. Również w zakresie wyników tych badań istnieją rozbieżności. Do bardziej jednorodnych należą np. ustalenia co do pozytywnej korelacji orientacji futurystycznej z potrzebą osiągnięć i wewnętrzną lokalizacją kontroli. Z kolei większe zorientowanie na przeszłość i teraźniejszość reprezentują osoby o wyższym IQ.⁷⁵

Badania dotyczące postaw temporalnych i osobistych koncepcji czasu trudno oddzielić od siebie. W praktyce badawczej często traktowane są one łącznie i łącznie badane. W badaniach nad jednostkowymi koncepcjami czasu oraz postawami wobec niego próbuje się identyfikować strukturę osobistych koncepcji czasu, a także wykryć czynniki psychologiczne i pozapsychologiczne, determinujące określony stosunek jednostki do czasu.

Przykładowymi badaniami nad strukturą koncepcji czasu są badania, jakie przeprowadzili J. Lombranz, D. Shmotkin i R. Vardi.⁷⁶ Za pomocą analizy czynnikowej wyodrębnili oni siedem czynników kształtujących tę strukturę. Zdaniem badaczy są one następujące:

- 1) czas destruktywny;
- 2) czas konstruktywny;
- 3) czas płynny;
- 4) czas nieuchwytny;
- 5) czas cykliczny;
- 6) czas wieczny;
- 7) czas tajemniczy.⁷⁷

Przy czym okazało się, iż czasowi konstruktywnemu i wiecznemu towarzyszą postawy pozytywne, destrukcyjność, nieuchwytność i tajemniczość czasu powiązane są z postawami negatywnymi, zaś czas płynny i cykliczny oceniane są ambiwalentnie. W psychologii polskiej strukturę osobistych koncepcji czasu bada intensywnie Nosal.⁷⁸

Z kolei przykładem empirycznej eksploracji zagadnienia związku posiadanej przez jednostkę koncepcji czasu z innymi jej właściwościami psychicznymi dostarczają badania Knappa i Garbuta.⁷⁹ Wykazały one, iż wysokiej potrzebie osiągnięć towarzyszy postrzeganie czasu jako szybkiego i ukierunkowanego, zaś potrzebie osiągnięć niskiej – jako powolnego i spokojnego. Inne badania

⁷⁵ Ibidem

⁷⁶ B. Bajcar, op. cit.

⁷⁷ Ibidem, s. 80

⁷⁸ Cz. Nosal, op. cit., Cz. Nosal, B. Bajcar, op. cit.

⁷⁹ M. Sobol, *Metafora jako sposób ekspresji postaw temporalnych*, (w:) „Roczniki Psychologiczne” 2002, nr 5, s. 115-127

mieszczące się w tym nurcie przeprowadzili Wessman i Ricks.⁸⁰ Badacze porównywali doświadczanie czasu przez osoby szczęśliwe i nieszczęśliwe. Te pierwsze przeżywały czas w kategoriach wznoszenia się i rozwoju oraz harmonii. Personifikowały go przy tym jako osobę mądrą i dobrą. Natomiast badani nieszczęśliwi postrzegali czas jako opadanie, któremu towarzyszy monotonia, znużenie i pustka. Ich personifikacje eksponowały siłę, lecz również nieprzyjazność czasu. Rezultaty jeszcze innych badań wskazują, iż doświadczanie bezpośredniego nacisku czasu koreluje z pobudliwością emocjonalną, wrażliwością, napięciem nerwowym i koncentracją na sobie, posiadanie dalekich celów – z poczuciem tożsamości, wysoką samooceną i dobrym nastrojem, wykorzystywanie czasu – z osobistą inicjatywą, dokładnością i zaufaniem, zaś odczuwanie chaotyczności czasu – z impulsywnością i labilnością emocjonalną.⁸¹

Jak widać, zakres problematyki poruszanej w ramach poznawczego ujęcia czasu jest znaczny. Jego analiza pozwala na sformułowanie istotnego wniosku: podejście poznawcze, rozpatrując temporalność na różnych poziomach ogólności oraz łącząc w obszarze swych zainteresowań obiektywne i subiektywne aspekty czasu stwarza szanse empirycznego wykorzystania i rozwinięcia tezy postawionej przez Whiteheada, a zakładającej, iż w osobistej, jednostkowej koncepcji czasu dochodzi do zespolenia tych elementów.

Odmienny od wszystkich wyżej zaprezentowanych jest sposób traktowania czasu w psychologii rozwoju człowieka, a dokładniej w tworzonych w jej ramach periodyzacjach życia ludzkiego. Czas utożsamiany jest tu z wiekiem życia (tzw. wiekiem chronologicznym). Ma on więc charakter jednoznacznie zewnętrzny i obiektywny. Jednocześnie rozpatrywany jest na poziomie molarnym, dotyczy bowiem całego życia człowieka.

Wiek chronologiczny wykorzystywany jest w psychologii rozwoju człowieka przede wszystkim jako znacznik zmian rozwojowych. Jednak pomiędzy twórcami podziałów życia człowieka na określone etapy, fazy, czy okresy brak jest zgodności co do ich liczby, długości, granic czasowych, a także nazewnictwa. W konsekwencji podkreślana jest umowność periodyzacji życia.

Dodatkowo coraz częściej badacze sygnalizują problem tzw. asynchronii. Wynika on z wieloaspektowości czasu, a co za tym idzie – wieku. Zazwyczaj wyróżnia się czas (a zatem i wiek, jako pochodną upływu czasu): fizyczny, biologiczny, psychologiczny, społeczny.⁸² Jeśli odnieść je do życia jednostki, łatwo zauważyć, że zmiany znaczone tymi rodzajami czasu nie muszą zachodzić synchronicznie. Ponadto obserwowane korelacje zmian rozwojowych z wiekiem życia jednostki mogą stanowić efekt związku samego wieku z innymi zmiennymi, np. przynależnością do określonej kohorty urodzeniowej.⁸³

Odrębny problem, podejmowany w ramach psychologii rozwoju człowieka, dotyczy zachodzących wraz z wiekiem zmian w zakresie percepcji czasu oraz funkcjonowania w czasie. W tym obszarze przedmiot zainteresowań psychologii

⁸⁰ Ibidem

⁸¹ B. S. Gorman, E.A. Wessman, *Images, values, and concepts of time in psychological research*, (w:) *The Personal Experience of Time*, ed. B.S. Gorman, A.E. Wessman, Plenum Press. New York 1977, s. 217-263

⁸² J. Trempała, op. cit.

⁸³ Ibidem

rozwoju człowieka często pokrywa się z przedmiotem zainteresowań psychologii poznawczej (a niekiedy i psychofizyki), różnicę stanowi ujęcie dynamiczne i koncentracja na zachodzących zmianach, właściwe podejściu rozwojowemu. Przegląd wybranych badań, dotyczących związku pomiędzy wiekiem a funkcjonowaniem człowieka w czasie psychologicznym znaleźć można w innym artykule.⁸⁴

Zakończenie

Wobec tak dużej różnorodności sposobów ujmowania problematyki czasu w psychologii, trudno o ich spójne podsumowanie i syntezę inną niż próba uporządkowania i klasyfikacji. Na zakończenie należy wspomnieć jeszcze, że oprócz omówionych tu podejść, koncepcji i badań, które wprost podejmują zagadnienie temporalności, istnieje szereg takich, które, choć nie czynią z czasu głównego przedmiotu zainteresowań, przyjmują określone założenia na temat jego roli w funkcjonowaniu człowieka. Wydaje się, że jest to nieuniknione, ponieważ w zasadzie każde zjawisko i każdy proces psychiczny ma charakter temporalny.

Streszczenie

Celem artykułu jest dokonanie przeglądu problematyki czasu w psychologii. Przegląd ten systematyzuje autorska klasyfikacja obecnych w psychologii podejść do zagadnienia temporalności oparta o dwa ortogonalne kryteria:

- 1) kryterium zewnętrznego vs wewnętrznego (i jednocześnie obiektywnego vs subiektywnego) charakteru czasu;
- 2) kryterium molekularnego vs molarnego (mikro vs makro) poziomu analizy temporalności.

Artykuł prezentuje źródła proponowanej klasyfikacji oraz charakteryzuje obszary zainteresowań wyodrębnionych w oparciu o nią psychologicznych podejść do zagadnienia czasu.

Summary

The purpose of this paper is to review the issue of time in psychology. This review is systematized by the classification of psychological approaches to temporality based on two orthogonal criteria:

- 1) external vs. internal (and also objective vs. subjective) nature of time;
- 2) molecular vs. molar (macro vs. micro) level of the analysis of temporality.

The article presents the source of the proposed classification and describes the research areas of extracted psychological approaches to the issue of time.

⁸⁴ L. Zając-Lamparska, *Specyfika perspektywy temporalnej w okresie wczesnej i późnej dorosłości*, (w:) *Z zagadnień psychologii rozwoju człowieka. Tom III.*, red. E. Rydz, D. Musiał, Towarzystwo Naukowe KUL JPIL. Lublin 2011, s. 155-176